

Przemysław Dąbrowski, *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2010, ss. 388, ISBN 978-83-7638-008-7.

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2014.12>

Historia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, a szczególnie historia ruchu narodowodemokratycznego ukazywana w różnym kontekście stanowi dość popularny przedmiot eksploracji badawczej. Dotychczas brakowało książki, która łączyłaby te dwa zagadnienia, ukazując dzieje Narodowej Demokracji na wspomnianych terenach od momentu jej po-

wstania. Pewne informacje na ten temat możemy wprawdzie odnaleźć w różnego rodzaju opracowaniach poświęconych Narodowej Demokracji i czołowym działaczom endeckim, jednak nie oddają one istoty problemu, który można w pełni zaprezentować przez odrębną monografię. Książka Przemysława Dąbrowskiego wypełnia zatem istniejącą lukę tematyczną. Stanowi ona uzupełnioną wersję pracy doktorskiej obronionej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego.

Głównym celem autora było przedstawienie zarówno historii, jak i myśli politycznej obozu narodowodemokratycznego na terenach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Swoją książkę sytuuje wśród publikacji z zakresu historii myśli politycznej. Nie zagłębiając się w dyferencjację terminologiczną (ideologia – doktryna – program), zasadniczym punktem odniesienia czyni szeroko pojętą „myśl polityczną”. Pod tym pojęciem rozumie zaś intelektualną podstawę wszystkich zachowań politycznych. Prezentacji myśli politycznej obozu narodowodemokratycznego na ziemiach litewsko-białoruskich towarzyszy opis działalności praktycznej jego członków.

Autor zaznacza we wstępie, że książka ma być „próbą rekonstrukcji i systematyzacji poglądów endecji, ukazaniem procesów i etapów kształtowania się myśli społeczno-politycznej byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego na tle dynamiki przemian polityczno-prawnych” (s. 19). Kluczowe w pracy wydaje się pytanie: na ile przedstawiciele obozu narodowego działający na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego identyfikowali się z hasłami propagowanymi przez warszawską centralę.

Praca została zamknięta w ramach chronologicznych lat 1897–1918. Obejmuje zatem okres ponaddwudziestoletniej działalności Narodowej Demokracji na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Uzasadnieniem dla cezury początkowej jest powstanie w 1897 r. pierwszego koła Ligi Narodowej na Litwie. Prezentacja myśli politycznej i działalności endecji została doprowadzona do końca okupacji tych obszarów przez wojska niemieckie.

Autor przeprowadził rozległą kwerendę biblioteczną-archiwalną. Nieocenionym źródłem okazała się prasa narodowa po 1905 r., gdyż dopiero wówczas zaczęła się ona ukazywać w Wilnie i Mińsku. W pracy wykorzystano wspomnienia i pamiętniki liderów endecji badanych obszarów. Kwerendą zostały objęte nie tylko archiwa polskie, lecz także litewskie, co z racji podjętego tematu wydawało się wręcz wymogiem koniecznym.

Książka składa się z pięciu rozdziałów. W rozdziale pierwszym, noszącym tytuł *Institutionalne formy działalności Narodowej Demokracji*, autor zarysował obraz sytuacji społeczno-politycznej na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego od upadku powstania styczniowego aż po lata dziewięćdziesiąte XIX w. Wyraźny akcent położony został na politykę władz rosyjskich wobec zamieszkującej te tereny ludności polskiej, niezwykle restrykcyjną za czasów Michaiła Murawiewa („Wieszatela”) i ewoluującą w okresie późniejszym (przypadającym na okres panowania Mikołaja II) w kierunku częściowej liberalizacji. Uwarunkowania społeczno-polityczne nie sprzyjały kształtowaniu się ruchu narodowodemokratycznego. Jednak pod koniec 1904 r. narodowcy zdołali się zorganizować w ramach „litewskiego” Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego (SDN). Formowaniu organizacyjnych struktur endecji „litewskiej” towarzyszyło krystalizowanie się jej zrębów programowych. Autor wyraźnie podkreśla, że w materii programowej „litewska” endecja wykazywała solidarność z głównymi założeniami programowymi warszawskiej centrali, jednak z zachowaniem pewnej autonomiczności. Wynikało to z odmienności sytuacji społeczno-politycznej ziem litewsko-białoruskich.

Gros pierwszego rozdziału stanowi opis politycznej aktywności endecji przypadającej na okres pierwszej wojny światowej. Interesująca wydaje się kwestia wzajemnych relacji między działaczami endeckimi a przedstawicielami innych nurtów ideologicznych, od konserwatystów po socjalistów. Mimo rozbieżności ideowych kontakty te zaowocowały wspólnymi inicjatywami. Do takich należało m.in. stworzenie jednej reprezentacji politycznej podczas okupacji niemieckiej terenów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przedstawiciele Narodowej Demokracji w Litwie, jak wynika z ustaleń autora, dość mocno zaznaczyli swój udział w tworzonych w tym czasie instytucjach politycznych i społecznych.

Jeden z przejawów aktywności partii politycznej stanowi prasa, ważne narzędzie agitacyjne, pozwalające badaczowi na rekonstrukcję jej ideowego oblicza. Zagadnieniu temu poświęcony został rozdział drugi, zatytułowany *Prasa Narodowej Demokracji Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Autor zaprezentował w nim historię endeckiego systemu prasowego na terenach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analiza wybranych artykułów pochodzących z najważniejszych periodyków narodowców posłużyła odtworzeniu ich programu politycznego. Autor postarał się wykazać różnice i podobieństwa politycznego myślenia endeków wileńskich i warszawskich. Analizę swą poszerzył o zestawienie prasy narodowej z prasą konserwatystów z terenów litewsko-białoruskich.

Ważnym aspektem aktywności endeków na interesującym nas obszarze okazała się działalność oświatowo-kulturalna, której poświęcono rozdział trzeci. Endecy mogli na tym polu liczyć na współpracę różnych grup i środowisk społecznych, m.in. kobiet sympatyzujących z ruchem narodowym oraz księży, którzy angażowali się w wiele inicjatyw społeczno-kulturalnych realizowanych pod egidą Narodowej Demokracji. W tym miejscu można było nieco szerzej zaprezentować wątek pozyskiwania do współpracy duchowieństwa. Był to bowiem proceder praktykowany przez narodowców w skali trójzaborowej. Autor akcentując znaczenie działalności oświatowej w polityce narodowej endeków „litewskich”, zwraca uwagę na nieco odmienne jej cele niż w Królestwie Polskim. Dla litewskich endeków, jak podkreśla P. Dąbrowski, działalność polityczna musiała nie tylko ściśle łączyć się z kulturalno-oświatową, lecz także w dużej mierze na niej polegać. Istotną rolę w tego rodzaju działalności odgrywał czynnik narodowy. Zgodnie z programowymi wytycznymi SDN na Litwie priorytetem miał być rozwój polskiej oświaty, budzenie narodowej świadomości wśród ludu tak, aby włączyć ich w polski krąg kulturowy.

Rozważania podjęte w rozdziale czwartym dostarczają nam pełniejszego obrazu zarówno myśli, jak i praktyki politycznej litewskiej SDN. W centrum postawione zostały zagadnienia ustrojowe ziem litewsko-białoruskich, które zdominowały polityczny dyskurs w okresie wyborów do rosyjskiej Dumy Państwowej. Szerzej potraktowany został problem wzajemnych relacji między endecją z Litwy a centralą warszawską na tle wspólnej reprezentacji poselskiej w rosyjskich Dumach, a następnie zakres współdziałania posłów polskich z Królestwa Polskiego oraz Litwy i Rusi. Wybory do rosyjskiego parlamentu służyły precyzowaniu zasad programowych. Ich analiza pozwala autorowi na stwierdzenie, na ile wytyczne programowe endecji z terenów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego były spójne z postulatami posłów endecji z Królestwa Polskiego. Autor podkreśla, że solidarność była zauważalna w kwestiach zasadniczych, tj. kwestii autonomii Królestwa Polskiego, sprawy Chełmszczyzny, kwestii związanej z ideą utworzenia samorządu ziemskiego na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i kwestii agrarnej.

Analiza porównawcza zasad programowych endecji „wileńskiej” i „warszawskiej” jest kontynuowana w rozdziale piątym, który dotyka dość złożonego problemu relacji Stron-

nictwa Demokratyczno-Narodowego z narodowościami zamieszkującymi ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na pierwszy plan została wysunięta kwestia litewska, a w jej ramach zagadnienie stosunku endecji do litewskiego ruchu narodowego, polsko-litewskiego sporu językowego oraz stanowiska endeków w sprawie przyszłej formy prawnoustrojowej Litwy i jej związków z Rzeczpospolitą.

W tej ostatniej kwestii autor wskazuje na zaistniałe rozbieżności. Przedstawiciele obozu narodowego z Królestwa Polskiego początkowo opowiadali się za federacją z Litwinami, Ukraińcami i Białorusinami jako najlepszą formą ustrojową przyszłego państwa polskiego, a z czasem inkorporacją. Wśród „wileńskich” narodowych demokratów było inne rozłożenie akcentów, ale bez wyraźnej jedności. Ścierały się dwie koncepcje: autonomia Litwy historycznej lub szeroki samorząd prowincjonalny. Brak jedności zaznaczył się także w kwestii przyszłych związków z Polską. Rozpatrywano dwa warianty: federacyjny i inkorporacyjny, który po 1918 r. zwyciężył. W opinii autora rozbieżności wynikały z odmiennej priorytetowości celów. Dla endecji z Królestwa Polskiego najważniejsza była autonomia Królestwa, nawet kosztem rezygnacji z polskich wpływów w zachodnich guberniach. Takie stanowisko nie było natomiast do zaakceptowania przez litewskie SDN oraz zamieszkujące te tereny społeczeństwo polskie.

Kwestia białoruska odgrywała zdecydowanie mniejszą rolę z uwagi na słabość białoruskiego ruchu narodowego. Dla endeków zarówno „litewskich”, jak i „warszawskich” nie stanowiła ona przedmiotu zainteresowania w równym stopniu co kwestia litewska.

Pewne różnice dostrzega natomiast autor w podejściu do kwestii żydowskiej. Była to konsekwencja, jak zaznacza, różnych uwarunkowań społeczno-politycznych Królestwa Polskiego i terenów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stąd na gruncie litewskim nie było takiej agresywności i radykalizmu, jakie można było zauważyć w traktowaniu kwestii żydowskiej przez czołowych publicystów endeckich z Królestwa Polskiego.

Wyraźną rozbieżność odnotowuje także autor w stosunku endeków do Rosjan. Działającym na Litwie narodowcom trudno było zaakceptować ewolucję endecji w Królestwie Polskim w kierunku prorosyjskim. Odmienne doświadczenia historyczne i uwarunkowania polityczne ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego zadecydowały o wyrażnie antyrosyjskiej postawie. Zmiana nastąpiła z początkiem 1915 r., ale nawet wówczas, jak podkreśla autor, nie było wśród „litewskich” endeków całkowitej jedności w tej materii. Powstały bowiem dwa bloki – zwolenników i przeciwników prorosyjskiego kursu.

Dwa ostatnie rozdziały stanowią kwintesencję badawczych dociekań autora, które w świetle dotychczasowych badań nad dziejami Narodowej Demokracji są cennym uzupełnieniem. Wskazują bowiem na niejednorodność myśli politycznej obozu narododemokratycznego działającego w Królestwie Polskim i na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego litewscy reprezentanci w wielu kwestiach mieli odmienne poglądy niż ich odpowiednicy w Królestwie Polskim. Ustalenia autora zwracają uwagę na pewną istotną zależność. Chodzi mianowicie o to, w jaki sposób odmienne doświadczenia historyczne i uwarunkowania społeczno-polityczne obszarów funkcjonujących niegdyś w ramach jednego organizmu państwowego mogą wpływać na różnicowanie się myśli politycznej tego samego obozu politycznego.

Pewne zastrzeżenia można mieć w związku ze zbyt ogólnikowym potraktowaniem kwestii stosunku „litewskiej” endecji do Kościoła katolickiego i religii katolickiej. Autor sygnalizuje wprawdzie różnicę programową w podejściu endeków Królestwa Polskiego i Litwy. Podczas gdy pierwsi akcentowali w swoim programie rolę Kościoła jako instytucji

narodowej, drudzy widzieli w nim instytucję wiary uczestniczącą czynnie w rozwoju nauki i szkolnictwa. Z pewnością zagadnienie Kościoła katolickiego w ideologii obozu narodowodemokratycznego nie odgrywało na Litwie tak istotnej roli jak w Królestwie Polskim, ale można było się pokusić o dokładniejsze zbadanie tematu. Interesujące byłoby postawienie sobie pytania, czy i w jakim stopniu napięcia powstałe w relacjach między endecją z Królestwa a pewnymi środowiskami kościelnymi po 1905 r. wpływały na endecję z terenu byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W książce P. Dąbrowskiego tu i ówdzie pojawiają się nazwiska duchownych udzielających się w „litewskim” ruchu narodowodemokratycznym: ks. Stanisława Maciejewicza, ks. Michała Rutkowskiego, ks. Stanisława Miłkowskiego, ks. Edwarda Miłkowskiego. Z tego grona na wyróżnienie zasługuje postać ks. S. Maciejewicza, który z dwoma innymi księżmi: ks. Olszewskim i ks. S. Miłkowskim tworzył przedstawicielstwo diecezji wileńskiej w tajnej organizacji księży utworzonej w 1896 r. pod auspicjami Ligi Narodowej o nazwie Collegium Secretum. Ks. S. Maciejewicz był także aktywnym uczestnikiem wiecu księży sympatyzujących z endecją zorganizowanego w Warszawie w dniu 12 XII 1905 r. Autor określił to wydarzenie jako zjazd Collegium Secretum (s. 283, przyp. 1255), co wymaga pewnej korekty. Otóż organizacja ta w 1905 r. nie istniała. Collegium Secretum rozwiązano w 1900 r., jej członków zaś zaczęto wprowadzać do Ligi Narodowej. Wiadomo, że z Litwy pochodziło trzech reprezentantów. Zapewne tych samych, którzy byli wcześniej członkami Collegium Secretum. Duchowieństwo, będąc już w strukturach Ligi, utworzyło Narodowe Koło Księży. Reprezentacja, choć nieliczna, księży z Litwy, a ściślej – z diecezji wileńskiej, najpierw w Collegium Secretum, następnie w Narodowym Kole Księży, wreszcie ich obecność na proendeckim wiecu duchowieństwa była bardzo wymowna. Wskazywała na zasięg oddziaływania tajnej organizacji proendeckich księży poza teren Królestwa Polskiego. W tym wypadku interesujące byłoby podjęcie zagadnienia stosunku księży z Litwy sympatyzujących z ruchem narodowodemokratycznym do podejmowanych przez duchownych z Królestwa Polskiego inicjatyw pod egidą endecji.

Pośród wymienionych w publikacji P. Dąbrowskiego księży narodowców dość mocno została wyeksponowana postać ks. S. Maciejewicza, co ma też swoje uzasadnienie. Ks. S. Maciejewicz poza tym, że wchodził w skład Collegium i brał udział w proendeckim wiecu duchowieństwa, był także posłem z terenów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego do III i IV Dumy. Zwraca również uwagę postać ks. E. Miłkowskiego, redaktora kolportowanego w Wilnie nielegalnego pisma poświęconego sprawom Litwy pt. „Wiara i Ojczyzna”. Można przypuszczać, że organ ten był odpowiednikiem pisma redagowanego przez księży narodowców w Królestwie Polskim – „Dla Swoich”. Autor stwierdza, że współpraca duchowieństwa z endecją „litewską” dotyczyła głównie płaszczyzny kulturalno-oświatowej i wychowawczej. Gdyby pokusić się o porównanie, to analogicznie rzecz wyglądała w Królestwie Polskim.

W pracy zabrakło syntetycznego ujęcia problematyki Kościół–endecja na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Informacje na temat sympatyzujących z „litewskimi” endekami księży są rozrzucone po poszczególnych rozdziałach. Przydałaby się w tym wypadku gruntowna kwerenda „Przeglądu Wszechpolskiego”, gdzie tematyka litewska gościła dość często nie tylko w wydaniu takich świeckich publicystów, jak Jan Ludwik Popławski, do którego autor się odwołuje, lecz także duchownych. W kilku numerach z 1900 r. znajdujemy interesujący cykl artykułów pióra anonimowego duchownego z Litwy pt. *Listy*

otwarte księdza do księży. Stanowią one pewną ilustrację stosunków kościelnych na Litwie z punktu widzenia księdza-narodowca¹.

Poglądy endeckich działaczy o służebnej wobec narodu roli Kościoła katolickiego i duchowieństwa można z całą pewnością odnieść do terenów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na łamach „Przeglądu Wszechpolskiego” nie szczędzono słów krytyki pod adresem episkopatu i duchowieństwa w Królestwie Polskim. Podstawowym zaś kryterium w ich ocenie było stanowisko wobec spraw narodowych i władzy zaborczej. Podobnie czyniono w przypadku duchowieństwa i episkopatu z terenów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. We wspomnianym periodyku piętnowano swego czasu politykę biskupa wileńskiego Stefana Zwierowicza, uznając ją za mało stanowczą wobec rządu². Nie oszczędzano też szeregowego duchowieństwa. Przywołany powyżej anonimowy duchowny, autor *Listów otwartych księdza do księży*, krytykował tamtejsze duchowieństwo za bierność i brak zainteresowania sprawami ojczyzny. Proponował też sojusz polsko-litewski przeciwko Rosji na niwie wyznaniowej z jednoczesną aprobatą dla postulatu Litwinów w kwestii obecności języka litewskiego w nabożeństwach³. Czy przedstawiciele litewskiej SDN podzielali taki punkt widzenia w ocenie stosunków kościelnych? Na to pytanie w książce P. Dąbrowskiego nie znajdziemy odpowiedzi.

Gdyby autor zagłębił się nieco w tematykę relacji Kościół–endecja w Królestwie Polskim, miałby dobry punkt odniesienia dla zbadania tych samych relacji na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zasadne byłoby wówczas powołanie się na przykład diecezji sejneńskiej znajdującej się w granicach Królestwa Polskiego. Sejny, gdzie przebiegała linia etnograficzna między polską a litewską ludnością, znajdowały się w samym centrum polsko-litewskiego antagonizmu. Znane są przypadki antyendekkich postaw wśród tamtejszego duchowieństwa pochodzenia litewskiego. Dość wspomnieć o ks. Władysławie Namiotce. Duchowny ten w okresie zaognionych relacji między endecją a Kościołem katolickim w Królestwie Polskim (lata 1905–1907) zasłynął z krytycznych pod adresem partii publikacji na łamach organu konsystorza warszawskiego – „Przeglądu Katolickiego”. Twierdził, że Narodowa Demokracja to „zakapturzona masoneria, która pod płaszczykiem patriotyzmu knuje zamach na Kościół katolicki w Polsce”⁴. Ks. W. Namiotko czynił endecję głównym sprawcą antagonizmu polsko-litewskiego w swojej diecezji. Stosowaną przez partię taktykę w suwalskim określał jako „hakatyzm w endeckim wydaniu”⁵. Za przeciwnika endeckich wpływów w diecezji sejneńskiej uchodził także jej zarządca – bp Józef Antonowicz. Podzielał on stanowisko ks. W. Namiotki, że pełną odpowiedzialnością za ozięble stosunki polsko-litewskie należy obarczyć Narodową Demokrację. Twierdził, że partia ta, walcząc o swoją tożsamość, czyni to ze szkodą dla sąsiedniej, litewskiej narodowości.

Z kolei inny duchowny, promujący polską kulturę w Sejnach ks. Romuald Jałbrzykowski współpracował z działaczami endeckimi na niwie społecznej i z tego powodu w oczach

¹ Zob. *Stosunki kościelne na Litwie (Listy otwarte księdza do księży)*, Przegląd Wszechpolski, 1900, nr 5, s. 266–278; nr 6, s. 330–342; nr 7, s. 403–413; 1901, nr 1, s. 31–33.

² J.L. Jastrzębiec [Jan Ludwik POPEŁAWSKI], *Z całej Polski*, Przegląd Wszechpolski, 1898, nr 24, s. 380–382.

³ Więcej na ten temat zob. w: Maciej ŁAGODA, *Dmowski, naród i państwo. Doktryna polityczna „Przeglądu Wszechpolskiego” (1895–1905)*, Poznań 2002, s. 114.

⁴ Archiwum Jasnogórskie w Częstochowie, Listy „Myśli Katolickiej”, sygn. 2317, k. 347.

⁵ Ks. Władysław NAMIOTKO, *Program Narodowej Demokracji w zastosowaniu do życia w Suwalskim*, Przegląd Katolicki, nr 29 z 18 VII 1907 r.

litewskich narodowców uchodził za nacjonalistę. Krytycznie jednak ocenił stanowisko partii w sprawie litewskiej wyrażone w broszurze *Narodowa Demokracja i jej zasady*⁶.

Należałoby także poświęcić więcej uwagi biskupowi wileńskiemu (po 1903 r.) Edwardowi Roppowi, który zasłynął z wielu inicjatyw społecznych i politycznych. W lutym 1906 r. zainicjował on utworzenie Stronnictwa Konstytucyjno-Narodowego na Litwie i Białorusi. Zabiegał, aby miało ono swoją reprezentację w ramach Koła Polskiego z terenów Litwy i Białorusi. Biskup, jak sugerował w jednym ze swoich artykułów wspomniany ks. W. Namiotko, miał zarzucić endecji instrumentalne traktowanie katolicyzmu⁷. E. Ropp to postać złożona. Hierarcha naraził się zarówno nacjonalistom polskim, jak i litewskim. Ci pierwsi nazywali go litwomianem, drudzy dostrzegali w nim polonofila. Z kolei za polonizatora biskupa E. Roppa uważały władze rosyjskie⁸.

Rozwinięcie wątku wzajemnych relacji endecja–Kościoł na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego z pewnością stanowiłoby istotne uzupełnienie dla podjętego w pracy tematu. Porównanie z sytuacją w Królestwie Polskim pozwoliłoby autorowi na bardziej rozbudowane wnioski na temat stosunku endeków „litewskich” do Kościoła katolickiego.

Brak tych informacji nie umniejsza jednak innych walorów książki. Na uwagę zasługuje przede wszystkim rozległa kwerenda, wykorzystanie nie tylko polskich, lecz także litewskich zasobów archiwalnych i bibliotecznych. Dla specjalizujących się w historii obozu narododemokratycznego czy szeroko pojętej historii terytorialnie ukierunkowanej na ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego publikacja P. Dąbrowskiego może być ciekawym osiągnięciem badawczym. Wprowadzenie pewnej terminologii, która dotąd nie funkcjonowała w obiegu, a zatem wyodrębnienie kategorii tzw. litewskich endeków, może zmieniać dotychczasową optykę spojrzenia i oceny myśli politycznej obozu narododemokratycznego. W dotychczasowej historiografii dominowała bowiem tendencja do zawężania działalności Narodowej Demokracji w zaborze rosyjskim głównie do terenów Królestwa Polskiego. Nie zwracano większej uwagi na pewne rozbieżności programowe występujące między działaczami endeckimi działającymi w obrębie zaboru rosyjskiego. Aktywność endeków na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego była natomiast traktowana marginalnie.

Ilona Zaleska (Toruń)

⁶ *Narodowa Demokracja i jej zasady*, Rola, nr 21 z 25 V 1907 r.

⁷ Ks. Władysław NAMIOŃKO, *Demokracja Narodowa i jej zasady*, Przegląd Katolicki, nr 5 z 31 I 1907 r.

⁸ Zob. *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, [t. 3:] R–Ż, red. Ryszard BENDER [i in.], Lublin 1995, s. 25.